

УДК 35.088.6 (477)

Т. С. Яровой,
к. держ. упр., доцент, доцент кафедри публічного адміністрування,
Міжрегіональна Академія Управління персоналом, м. Київ
ORCID ID: 0000-0002-7266-3829

DOI: 10.32702/2306-6814.2019.23.121

РОЛЬ ЛОБІЗМУ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ: 2000—2004 РОКИ — ПЕРІОД ПРОБУДЖЕННЯ ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

T. Yarovoi,
PhD in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor Interregional Academy of Personnel
Management (Kyiv), Department of Public Administration, Ukraine

THE ROLE OF LOBBYING IN THE PROCESS OF FORMATION AND DEVELOPMENT PUBLIC
ADMINISTRATION SYSTEMS IN UKRAINE: 2000-2004 — A PERIOD OF AWAKENING
THE PROTEST SENTIMENT OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Статтю присвячено дослідженню ролі лобізму в процесах становлення та реформування системи державного управління в Україні, що відбувалися в 2000—2004 роки. Автор аналізує процеси перерозподілу важелів впливу у політичній сфері, висловлює припущення щодо причин і наслідків цих процесів. Ключовою подією 2000 року стає "всеукраїнський референдум за народною ініціативою", ініційований Президентом Кучмою та орієнтованим на збільшення його влади. За результатами референдуму Україна повинна була б отримати двопалатний парламент, з 300 народних депутатів, позбавлених недоторканності, який Президент міг би розпустити за певних умов. Однак, референдум було розкритиковано міжнародними організаціями, а його результати не були реалізовані на практиці.

З огляду на тіньову природу лобізму в Україні, автор лише припускає, якою була діяльність суб'єктів лобіювання в зазначений період часу. Особливу увагу у дослідженні присвячено процесам, які з високою ймовірністю були пов'язані з впливом груп тиску — проведенню всеукраїнського референдуму 2000 року та подальшому ігноруванню його результатів, прийняттю тих чи інших законодавчих актів, "касетному скандалу", скандалу з продажем зброї до Іраку. Окремо згадується про прийняття Земельного Кодексу України та введення мораторію на продаж сільськогосподарських земель, а також інтересам потенційних замовників лобістських дій щодо цих норм.

Саме в досліджуваний період часу починаються акції протесту "Україна без Кучми" та "По-встань Україно!". Після відставки, вчиненої Верховною Радою України, Віктор Ющенко швидко очолює опозиційний рух, і на хвилі акцій протесту набуває популярності на противагу провладному Віктору Януковичу.

Напередодні виборів Президента України у 2004 році дедалі збільшується ідеологічний та політичний розкол за віссю Схід-Захід. Конфлікт, контури якого ще тільки намічаються, опосередковано пов'язаний і з інтересами зовнішніх суб'єктів впливу, адже Україна стає ключовим полем геополітичного протистояння між РФ та США, які підтримують різних кандидатів на посаду Президента України.

The article is devoted to the study of the role of lobbying in the processes of formation and reform of the public administration system in Ukraine, which took place in 2000–2004. The author analyzes the processes of redistribution of levers of influence in the political sphere, and suggests the vision of causes and consequences of these processes. The key event of 2000 was the "nationwide referendum on the people's initiative", initiated by President Kuchma and aimed at increasing his power. As a result of the referendum, Ukraine should receive a bicameral parliament, with 300 MPs devoid of integrity, which the President could dissolve under certain conditions. However, the referendum was criticized by international organizations and its results have not been put into practice.

Given the shadow nature of lobbying in Ukraine, the author only assumes what the activities of the lobbying entities were during the specified period of time. Particular attention in the study was devoted to the processes that were highly likely to be related to the influence of pressure groups — the holding of an all-Ukrainian referendum in 2000 and the subsequent ignoring of its results, the adoption of certain legislative acts, the "cassette scandal", and the scandal involving the sale of weapons. The adoption of the Land Code of Ukraine and the introduction of a moratorium on the sale of agricultural land, as well as the interests of potential customers of lobbying for these norms are mentioned separately.

It is during the studied period of time that the protests "Ukraine without Kuchma" and "Riot of Ukraine!" Begin. Following the resignation initiated by the Verkhovna Rada of Ukraine, ex premier Viktor Yushchenko quickly leads the opposition movement, and in the wake of protests is gaining popularity as opposed to the pro-regime Viktor Yanukovich.

In the run-up to the 2004 presidential election, the ideological and political divide in the East-West axis is increasing. The outlined conflict is indirectly linked to the interests of external influencers as Ukraine becomes a key field of geopolitical confrontation between the Russian Federation and the US, which are supports various candidates for President of Ukraine.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, нормативно-правове регулювання, представництво інтересів, державне управління, історія державного управління, касетний скандал, Помаранчева революція.

Key words: lobbying, lobbying, legal regulation, representation of interests, public administration, history of government, cassette scandal, Orange Revolution.

ОБГРУНТУВАННЯ ОБРАНОЇ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Здобуття Україною незалежності стало практичним втіленням одвічної мрії українців про власну державність, про щасливе життя на власній землі. Мільйони людей охопила ейфорія, сподівання того, що ось-ось настане нове, заможне життя у вільній країні, життя позбавлене тоталітарних обмежень, що супроводжуватиметься високим добробутом, культурним, науковим піднесенням, життя оспіване поетами минулого та обіцяне політиками сучасного. Вже перші роки незалежності доволі сильно відрізнялися від очікувань. Падіння рівня життя населення внаслідок нечуваного спаду

ВВП країни, галопуюча гіперінфляція, втрата фінансових заощаджень, дика приватизація та подальший перерозподіл колишнього державного і колективного майна, на фоні відсутності бачення єдиного курсу розвитку політичним керівництвом держави — все це мало сприяло збереженню позитивного настрою та віри у майбутнє молодій Україні. Однак громадяни активно переконували себе, що це тимчасові труднощі, обумовлені "дитячими хворобами" державотворення та тоталітарним минулим. У цьому їм активно допомагали як політики, які замість визнання власної некомпетентності звинувачували у всіх бідах комуністичну спадщину, так і засоби масової інформації, що призвичаювалися пра-

цювати на нових, заможних власників, і швидко переорієнтувалися з підтримки державної політики на підтримку маркетингового плану своїх бенефіціарів. Доволі своєчасними у цьому контексті стали стабілізація валютного курсу з одночасним введенням національної валюти — гривні, та азійська фінансова криза 1998—1999 років, від якої Україна постраждала значно менше інших пострадянських республік.

У нове тисячоліття Україна вступила з нещодавно обраним на другий термін Президентом Леонідом Кучмою, популярним урядом, очолюваним Віктором Ющенком, з економічним зростанням, позитивним сальдо зовнішньої торгівлі та надіями на краще. Але все це було на поверхні. Приховані ж складові процесів, що відбувалися, були сповнені карколомними, й подекуди вкрай суперечливими взаємовідносинами впливових політиків, лідерів фінансово-промислових груп і тих, хто лобіював інтереси останніх серед перших. Попереду були акції "Україна без Кучми", "Повстань, Україно!", Помаранчева революція, і ще дуже далеко було до усвідомлення ролі лобізму у процесі державотворення політиками, науковцями, а особливо — пересічними громадянами.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження становлення та реформування системи державного управління в Україні у 2000—2004 роках, крізь призму впливу лобізму на цей процес.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженню ролі лобізму в українському державотворенні, а також становленню вітчизняної системи державного управління, присвячували свою увагу ряд вітчизняних вчених. Підґрунтям для даного дослідження стали окремі ідеї, напрацювання О. Гросфельд, О. Дягілева, А. Євгенієвої, Р. Мацкевича, М. Недюхи, В. Нестеровича, А. Онупрієнко, О. Порфірович, Є. Романенка, В. Сумської, Є. Тихомирової, В. Федоренка та інших дослідників. Однак зазначені автори не охопили своєю увагою роль лобістів у перерозподілі політичного впливу та реформуванні державного управління у 2000—2004 роках крізь призму лобізму, що ми й спробуємо надолужити.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

На президентських виборах 1999 року перемогу здобув чинний Президент Леонід Кучма. Не маючи належної підтримки у парламенті, він невдовзі озвучив намір провести всеукраїнський референдум за народною ініціативою, та винести на нього питання про недовіру нинішньому складу парламенту, створення двопалатного законодавчого органу, скасування депутатської недоторканності, скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300 тощо [1]. Загалом питання, винесені на референдум, передбачали посилення влади Президента України.

Посилаючись на відсутність закону про референдум, народні депутати України на чолі з Головою Верховної Ради О. Ткаченком проголосили це рішення незаконним. Більше того, народні обранці заговорили про те, що референдум є наслідком лобіювання інтересів

фінансово-промислових груп, наближених до Президента. Не в змозі ігнорувати загрозу свого розпуску, депутати змінили Голову Верховної Ради та його заступників, і дуже оперативно проголосували за законопроект про державний бюджет на 2000 рік, поданий урядом Віктора Ющенка.

Всупереч сподіванням народних обранців, Конституційний Суд України визнав проведення референдуму конституційним, скасувавши лише два з шести запитань, винесених на референдум: щодо недовіри парламенту та винесення Основного Закону на всеукраїнський референдум. Решта чотири питання були визнані конституційними, як і сам референдум. Суд підтвердив виключне право українського народу визначати і змінювати конституційний лад в Україні та обов'язковість виконання рішень, прийнятих у результаті референдуму [2]. Таким чином загрозу розпуску парламенту було усунуто. Однак вперше з 1991 року, коли громадяни підтримали Акт проголошення незалежності України, українцям надали можливість висловити своє бачення з приводу реформації системи державного управління. Значення цього референдуму, зокрема питань, винесених на розсуд українському народу, в контексті подальших політичних подій та у руслі нашого дослідження важко переоцінити, тому зупинимося на них детальніше. Референдум відбувся 16 квітня 2000 року. Переважна більшість громадян підтримала всі чотири питання:

1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: "Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України", яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: "та в інших випадках, передбачених Конституцією України"? (85,9% голосів "за").

2. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України і вилученням у зв'язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: "Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані"? (90,2% голосів "за").

3. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов'язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів "чотириста п'ятдесят" на слово "триста", а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства? (91,1% голосів "за").

4. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства? (82,9% голосів "за") [3].

Народні депутати поспішили не визнавати рішення референдуму, посилаючись, зокрема, на експертну думку ПАРЕ та Венеціанської комісії, які доволі оперативно запропонували визнати референдум неконституційним і таким, що не відповідає міжнародним демократичним стандартам. Стурбованість, щодо передумов та можливих наслідків референдуму висловили Посол США в Україні та інші представники західних країн [4]. Серед іншого, іноземних партнерів стривожив факт миттєвого розширення реальних повноважень Президента на противагу звуженню можливостей парламенту. З одного боку, така стурбованість була обумовлена недовірою міжнародних інституцій ЦВК України. З іншого боку, варто зауважити, що це було не перше втручання іноземних груп тиску у внутрішні справи України, і далеко не останнє.

Насамперед, народні депутати відмовилися підтримувати нововведення своїм голосуванням. Хотілося б зазначити, що міне 8 років, і Конституційний Суд України доведе, що рішення всеукраїнського референдуму щодо прийняття законів є остаточним і не потребує будь-якого затвердження, в тому числі Верховною Радою України [5]. На практиці ж рішення референдуму лишилися не реалізованими, хоча подальший історичний досвід (два випадки розпуску Верховної Ради України Президентом України та зняття депутатської недоторканності) свідчить про те, що принаймні частин підтриманих народом ідей не втратила свою актуальність. Наразі не реалізованими лишаються вимоги щодо скорочення депутатського корпусу, про що деколи ведуться політичні дискусії. Стосовно ж введення в Україні двопалатного парламенту, це питання є радше популярним, аніж практичним, адже таке рішення вимагає зміни величезної кількості нормативно-правових актів, повної перебудови механізму законотворчості та перевиборів Парламенту і Президента.

Але сам факт настільки нахабно ігнорування народної волі свідчить про наявність потужного тіньового лобізму, який вкрай рідко стає відомим широкому загалу. Таке припущення підтверджується і позицією Леоніда Кучми, який, як гарант Конституції, також належним чином не наполіг на виконанні рішень референдуму. Ймовірно, вже після проведення референдуму між його інтересами та інтересами парламентарів було знайдено компроміс, про що ніхто не потурбувався повідомити народові. Як засвідчать подальші події, повне ігнорування народного волевиявлення взагалі характерне для українських політиків, і зазвичай призводить до активізації протестних настроїв у суспільстві.

Одним з найбільш гострих питань, що постало перед керівництвом держави на межі тисячоліть, і навколо якого досі точаться запеклі дискусії, став мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Прийнятий 18 січня 2001 року Закон України "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)" № 2242-III встановив, що до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай), Земельним кодексом України, власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди з купівлі-продажу, даруванні земельної частки (паю) або іншим способом відчужувати ці частки (паї), — крім передачі їх у спадщину та при викупі земельних ділянок

для державних і громадських потреб [6]. Але прийнятий 25 жовтня того ж 2001 року Земельний кодекс (№ 2768-III) не тільки визначив термін такої заборони відчуження до 1 січня 2005 року, а й поширив його як на земельні частки (паї), так і на земельні ділянки для ведення сільського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва незалежно від форми власності. Це і стало називатися "мораторієм на купівлю і продаж земель сільськогосподарського призначення" [7]. Введений як тимчасовий захід у 2001 році, мораторій продовжувався у 2004, 2006, 2008, 2010, 2011, 2012 і 2015 роках. Наразі ситуація навколо зняття мораторію черговий раз загострилася. Чи буде нова влада спроможна належним чином подолати цю проблему — покаже час. Але в контексті нашого дослідження, особливий інтерес складають замовники тіньового лобіювання як припинення, так і продовження дії мораторію.

З перших років мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення всі політичні сили в Україні розподілилися на два табори, кожен з яких пояснював свою позицію виключно піклуванням про інтереси народу. Не беремося судити про чесність, чи навпаки — продажність народних депутатів, президентів та працівників центральних органів виконавчої влади. Але, якщо уникати суб'єктивізму та персоналій, то можна змодельовати загальну ситуацію наступним чином. Прихильники продовження мораторію лобіювали інтереси великих орендарів, які сплачують власникам земельних часток (паїв) вкрай низьку орендну плату. Окрім того, такі орендарі часто неправомірно набувають права власності (або, скажімо розпорядження на 49 років) на землю сільськогосподарського призначення, якого будуть позбавлені одразу після початку формування легального земельного ринку. Адже, відповідно до п. 15 Перехідних положень Земельного Кодексу України, "Угоди (у тому числі довіреності), укладені під час дії заборони на купівлю-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок та земельних часток (паїв) ..... на майбутнє є недійсними з моменту їх укладення (посвідчення)" [7]. Тобто наразі всі земельні об'єкти діють тільки тому, що ще жодного разу не проводилась загальна ревізія масиву земель сільськогосподарського призначення та перевірка права власності на кожну земельну ділянку.

Натомість, прихильники припинення дії мораторію, виступають за налагодження ринку землі, лобіюючи інтереси як тих, хто прагне придбати великі масиви земель сільськогосподарського призначення, так і тих, хто користується прогалинами в законодавстві "законно" набув права власності на значні площі такої землі, і хотів би продати її за ринковими цінами. Загалом аграрне лобі, що сформувалося за роки незалежності України, заслуговує на окреме ретельне дослідження.

Повертаючись до подій 2000 року, не можемо оминути увагою такий важливий, з точки зору лобіювання (в тому числі — чи не найяскравішого прояву зовнішнього тиску на керівництво України) процес, як "касетний скандал". 28 листопада 2000 року лідер Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив зміст магнітофонного запису, який нібито було таємно зробле-

но в особистому кабінеті президента Леоніда Кучми колишнім майором державної охорони Миколаю Мельниченком.

Цей аудіо запис, а особливо скандал, який розгорівсь докола нього, стали справжньою інформаційною бомбою, кардинально вплинувши на подальші політичні події в країні. По суті, зміст запису дав підстави для дискредитації тодішнього Президента України Леоніда Кучми і окремих керівників правоохоронних органів (МВС та СБУ) у очах української та світової громадськості. Головною складовою скандалу стало звинувачення Леоніда Кучми у озвученні злочинного наказу щодо ліквідації опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе (який пропав безвісти незадовго до оприлюднення аудіозапису). Плівки також нібито доводили факт тиску Президента і його наблизених на інших політиків і журналістів країни.

Як стало відомо пізніше, аудіо запис розмов Президента вручив Олександр Морозу колишній майор державної охорони Микола Мельниченко. І найбільш цікавими з точки зору лобювання, видаються подробиці поведінки колишнього офіцера. Адже ще до оприлюднення аудіо запису, за участю співробітників посольства США в Україні, Мельниченко був таємно переправлений в США, де вже у квітні 2001 року отримав політичний притулок! [8]. Але на цьому тиск з боку США на Президента України та його оточення не зупиняється.

У грудні 2000 року починається політична акція "Україна без Кучми". Протестні настрої підігріваються Соціалістичною партією України на чолі з Олександром Морозом. Серед іншого, учасники акції наполягають на правдивості "плівок Мельниченка" та вимагають відставки Президента України. Цікавим є той факт, що чинний Прем'єр-міністр України Віктор Ющенко спочатку засуджує протестний рух. Однак після низки політичних інтриг, розгорнутих навколо діяльності Кабінету Міністрів, Національного банку та персони Президента Леоніда Кучми, уряд Віктора Ющенко йде у відставку з резолюцією недовіри Верховної Ради України. У своєму заключному слові Віктор Ющенко проголосив: "я не йду із політики, я йду, щоб повернутися" [9]. Вже тоді Віктор Андрійович не приховував своїх намірів піти в опозицію, де його підтримали національні та правочентристські політичні сили, сформувавши блок партій "Наша Україна".

Водночас "касетний скандал" отримує друге дихання. У 2002 році посол США в Україні заявляє, що у США немає сумнівів щодо автентичності записів, зроблених Мельниченком у кабінеті президента Леоніда Кучми. Посол також зазначає, що за спробою відкараскатись від цих записів ховається бажання відвернути увагу від надання президентом Кучмою згоди на продаж станцій радіотехнічної розвідки "Кольчуга" до Іраку. Раніше, у вересні 2002 року, Держдепартамент США і західні засоби масової інформації заявляли про продаж Україною 4 комплексів "Кольчуга" через Йорданію збройним силам Іраку, в обхід санкцій, накладених на Республіку Ірак [10]. Така заява завдає чергового відчутного удару репутації Леоніда Кучми. Характерно, що саме тоді вже починають лунати пооди-

нокі звинувачення у підриві могутності української армії, що в майбутньому стане справжнім опозиційним трендом.

У листопаді 2002 року новим Прем'єр-міністром України призначено донецького губернатора Віктора Януковича. З часом, Леонід Кучма все частіше натякає, що бачить у його особі свого "наступника". Не в останню чергу такий вибір Президента може бути обумовлений тиском зі сторони РФ. Кремль доволі лояльно ставився до російськомовного Віктора Януковича, який, у відповідь постійно акцентував увагу на потребі всебічної співпраці з РФ.

На зміну акціям "Україна без Кучми", приходять підтримувані опозиційними силами акції "Повстань, Україно!", що тривали у другій половині 2002 — першій половині 2003 року, та справили значний вплив на українську політику до президентських виборів 2004 року. Головними організаторами акції була "трійка" опозиційних партій — Соціалістична партія України, Комуністична партія і Блок Юлії Тимошенко. Пізніше до них приєдналася "Наша Україна" Віктора Ющенко [11]. Попри абсолютну несумісність в ідеологічних та геополітичних поглядах, новоспечена "четвірка" знаходить спільну мову в контексті протистояння Леоніду Кучмі та Віктору Януковичу. У процесі акцій Віктора Ющенко висувують у якості кандидата в Президенти України на вибори 2004 року.

У атмосфері протестних настроїв, що підігрівалися численними ЗМІ, повторенням та смакуванням подробиць "касетного скандалу", дискредитації чинного Президента України Леоніда Кучми та початку протистояння лідерів президентських перегонів 2004 року — Віктора Ющенко та Віктора Януковича, все зростаючої кулуарної боротьби лобістів інтересів РФ та США в нашій державі, Україна наближалася до переломного моменту своєї історії.

ВИСНОВКИ

2000—2004 роки стали важливим етапом українського державотворення. Референдум 2000 року, проведений Леонідом Кучмою з метою зміцнення президентської влади, продемонстрував, з одного боку непрозорість діяльності виборчої системи України, що дозволило міжнародним організаціям та окремим країнам піддати його нищівній критиці, а з іншого — засвідчив повне ігнорування волі народу (який, відповідно до Конституції України є єдиним джерелом влади) як народними депутатами, так і Президентом. На наше переконання, це є одним зі свідчень наявності потужних лобістських процесів, прихованих від громадськості.

У відповідь на зміцнення Леонідом Кучмою вертикалі влади, опозиційно налаштовані до нього парламентарі організують протестний рух, чудовим приводом для організації якого стає "касетний скандал", активно підтриманий з боку США та скандал навколо продажу зброї Іраку.

Прем'єр-міністр Віктор Ющенко на хвилі своєї популярності отримує відставку від парламенту та йде в опозицію. Леонід Кучма під тиском певних лобістських кіл призначає на посаду прем'єра одіозного Віктора Януковича.

Саме протистояння цих двох Вікторів і стане підґрунтям Помаранчевої революції.

Саме в досліджуваний період часу приймається Земельний Кодекс України та з'являється мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, який досі є об'єктом запеклої боротьби аграрних лобістів.

Література:

1. Указ Президента України "Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою" від 15.01.2000 р. № 65/2000 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України "Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою" (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27.03.2000 р. № 3-рп/2000 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-00>
3. Повідомлення ЦВК "Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року" від 25.04.2000 р. n0002359-00 // Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>
4. Як відбувся всеукраїнський референдум 2000 року // Політичний календар № 1 2000 р. С. 9—40. URL: <https://polityka.in.ua/info/13.htm>
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16.04.2008 р. № 6-рп/2008 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08>
6. Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю): Закон України від 18.01.2001 р. № 2242-III // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-14>
7. Земельний Кодекс України: Закон України від 25.10.2001р. № 2768-III // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
8. Як Мельниченко отримав притулок в Америці і що там його очікує? 19 квітня 2001р. // Веб-портал "Радіо Свобода". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/874159.html>
9. Уряд відправлено у відставку. "Я не йду із політики, я йду, щоб повернутися", — заключне слово Ющенко. 26 квітня 2001р. // Веб-портал "Українська правда". URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/04/26/2982467/>
10. МИД і Генпрокуратура називають США лжецями. 25 сентября 2002 г. // Веб-портал "Українська правда". URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/09/25/4369610/>
11. Лещенко С. Історія зрад Ющенка, Тимошенко і Януковича. Частина 2, 17 жовтня 2007 р. // Веб-портал "Українська правда". URL: <http://archive.ph/Ts9yZ#selection-335.0-339.22>

References:

1. President of Ukraine (2000), Decree "On the proclamation of an all-Ukrainian referendum on the people's initiative", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000> (Accessed 15 Nov 2019).
2. Constitutional Court of Ukraine (2000), "The decision in the case on the constitutional petitions of 103 and 108 people's deputies of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Decree of the President of Ukraine "On the proclamation of an all-Ukrainian referendum on the people's initiative" (the case of an all-Ukrainian referendum on the people's initiative)", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-00> (Accessed 15 Nov 2019).
3. Central Electoral Commission (2000), "On the results of the all-Ukrainian referendum on April 16, 2000", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00> (Accessed 15 Nov 2019).
4. Politychnyj kalendar (2000), "How the All-Ukrainian referendum of 2000 took place", available at: <https://polityka.in.ua/info/13.htm> (Accessed 15 Nov 2019).
5. Constitutional Court of Ukraine (2008), "The decision in the case on the constitutional submissions of the President of Ukraine on the official interpretation of the provisions of the second, third article 5, article 69, second article 72, article 74, second article 94, part one of article 156 of the Constitution of Ukraine referendum)", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08> (Accessed 15 Nov 2019).
6. Verkhovna Rada of Ukraine (2001), The Law of Ukraine "On Agreements on the Alienation of a Land Portion", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-14> (Accessed 15 Nov 2019).
7. Verkhovna Rada of Ukraine (2002), "The Land Code of Ukraine", available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (Accessed 10 Nov 2019).
8. Radio Svoboda (2001), "How did Melnichenko seek asylum in America and what awaits him there?", available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/874159.html> (Accessed 15 Nov 2019).
9. Ukrains'ka pravda (2001), "Government resigned. 'I'm not leaving politics, I'm going to come back,' Yushchenko said", available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/04/26/2982467/> (Accessed 15 Nov 2019).
10. Ukrains'ka pravda (2002), "The Foreign Ministry and the Prosecutor General called the United States liars", available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/09/25/4369610/> (Accessed 15 Nov 2019).
11. Leschenko, S. (2007), "The history of the treason of Yushchenko, Tymoshenko and Yanukovich", available at: <http://archive.ph/Ts9yZ#selection-335.0-339.22> (Accessed 15 Nov 2019).

Стаття надійшла до редакції 17.11.2019 р.